

Muszatics Péter

KELET-KÖZÉP – EURÓPAI VÁROSPORTRÉK VI.

TEMESVÁR: ÚJ IDŐSZÁMÍTÁSOK

Már magam sem tudom, hogy kerültem Temesvár legszélére. A lakatlan, beomlott tetejű, kivert ablakú földszintes parasztház mellett tízemeletes paneltömb ébredszik a szmogos hajnalon. Közöttük irdatlan fekete vezetékkötegek és rozsdás, barna csövek kígyóznak a sárban. Két életforma olvad egymásba itt, falu és város határán. A pocsolyákban düledező, fából összetákoltsolt garázsok és kukák sora tükröződik, meg a konyhák világító ablakszemei. A paneltömb mögött kezdődnek a szántóföldek. Az egyik kuka tetején jól megtermett kakas áll, hímzett kendős, piszkos parasztruhás asszony óriási szatyrokat lóbálva elkergeti, majd rám sandít, kinyitja az edényt és válogatni kezd a szemétkben. Közben lekapszolják a közvilágítást, a szürkületben a házakból egyre többen szállingóznak a buszmegállók felé.

A 20. század elején a modern építészet szószólói, Otto Wagner, Walter Gropius és mások szemei előtt egyforma házak sora lebegett, egyszerű formákból építkező egyforma lakónegyedek, ahol százezrek élnek. Forradalmi víziójuk megvalósult, éppúgy, mint az ugyanekkor nemzeti és szocialista forradalmakról álmódzó politikusok célkitűzései. De a valóság mindig más, mint az elméletek. A modern házak alaposan megkoptak az évtizedek során, és nem is olyan unalmasan egyformák: mindegyik erkély korlátja más anyagból van, házilag összeeszkábált műanyag verandák, antennák, színes ablakok, ruhaszárítók és lebegő ruhák kavalkádja mutatja, hogy az élet nem tűri a sablonokat, lakói természete ki-kiütözik, éppúgy, mint a bizarr látványt nyújtó, házak tetején növekvő bokrok és fák. Vajon mi táplálja őket olyan távol a földtől?

A jelenben felderengett a jövő, a „történelem vége”, amiért a marxista forradalmárok harcoltak. Legalábbis Románia teljhatalmú vezére, Nicolae Ceaușescu szerint. A cél többek között a „városiasítás” volt – mégis az eredmény valamiképpen a városok elfalusiasítása lett. Az erőszakos modernizálás visszaütött, a hagyományos életforma elemei még a panelházakban is megjelentek.

A végállomás nem is itt lett volna. Hanem az utópista kommunisták falansztereit idéző „agráripari központokban”, ahova a részletesen kidolgozott tervek szerint a parasztsok falvaik és házaik lerombolása után költöznek: az orwelli víziókat megszégyenítő kombinátokba, ahol az előregyártott elemekből összeállított házak parányi, egyforma lakószobáiban hatan-nyolcan alszanak, vízvezeték nélküli konyhában főznek, és reggeltől estig felügyelőik vigyázó tekintete mellett dolgoznak a földeken. A diktátor meg akarta semmisíteni a múltat – nemcsak az eszmék síkján, mint a legtöbb kommunista társa, hanem fizikailag is. Az Észak-Koreára emlékeztető megoldás – a „szeretett vezető” sokat tanult koreai kollégájától – nemcsak az ország totális ellenőrzését jelentette volna,

hanem, szinte mellékesen, a soknemzetiségű Románia sokszáz éves román, magyar, német, szerb településeinek elpusztítását is. Ceaușescu maga is paraszti származású volt, egy faluban nőtt föl – miféle öngyűlölet és öncsalás visz egy embert ilyen végletekig? És miféle közösségi téboly tarthat hatalmon évtizedekig egy ilyen diktátort?

Ceaușescu ördögi víziói – és a mindennapok természetessé kövült borzalma – ismeretében sokan érezték úgy: nincs veszítenivalójuk. A láng itt, Románia legnyugatibb – és a Nyugattal a legszorosabb kapcsolatban álló – városában, Temesváron lobbant föl, amikor egy szókimondó magyar református lelkész, Tökés Lászlót a hatóságok el akartak hallgattatni. Magyarok, románok és németek egyaránt kiálltak mellette. A kiállás tüntetéssé alakult, majd forradalommal. 1989 telén innen, a városszéli panelházakból indultak el az emberek – a „nép”: munkások, parasztok és leszármazottaik – Temesvár belvárosa felé, hogy megdöntsék – saját népi államukat. A „munkások és parasztok államában”, amely állandóan saját forradalmi szellemét hangsúlyozta, forradalom tört ki a kommunizmus ellen. „Le a kommunizmussal!” – kiabálták dühödten és elkeseredetten százezrek, akik előbb itt, majd szerte az országban és a fővárosban az utcákra vonultak. Így zárult be a kör, amely 1917-ben nyílt meg. A forradalom felfalta a forradalmat. És bár sokan azt állítják, hogy ami Bukarestben történt, csupán jól megrendezett puccs volt, a temesváriak tiltakozásának tisztaságát senki sem vitatja. A diktátor likvidálásával a legnagyobb borzalmak véget értek, és új időszámítás kezdődött.

Egy ilyen kegyetlen, az élet szinte minden területére rátelepedő diktatúra bukása után nehéz az ébredés. Kegyetlen a másnaposság. A Temesvár belvárosától nyugatra lévő Gyárváros – románul Fabric, németül Fabrikstadt – utcáin reggel a piszkos falú házak és gyárak között fásult emberek sietnek a munkahelyükre. A kocsmák tele vannak, népies gépzene szól, egy Monte Carlo-cigarettareklám mellett éles vonású, ősz férfi mered a poharába. A városrész központi terén – román neve Piața Traian – a földszintes házak mellett századfordulós palota áll, romjaiban is pompás, csúcsán Merkúr, az isteni hírnök légiés, törekeny alakja dacol a tér és az idő törvényeivel. A lerobbantság tetején lebeveg mintha egy másik világ hírnöke lenne.

Temesváron többször kezdődött új időszámítás. A Magyar Királyság egyik legfontosabb erődítményét 1552-ben szállta meg – az ország középső, termékeny síkságaival együtt – az Oszmán Birodalom, és másfél századig birtokolta. Előbb a magyar múltat törölték el a keleti hódítók, majd Savoyai Jenő herceg győztes ostroma után az oszmán épületeket tették földdel egyenlővé a nyugati katonák. Szinte mindent megsemmisítettek, ami Isztambul uralmára emlékeztetett.

A Habsburgok az ország déli, Balkánnal határos területét, hadászati jelentősége miatt, nem a Magyar Királyság részeként, hanem önálló tartományként kezelték. Így született meg a közvetlenül Bécsből irányított Temesi Bánság, melynek kormányzója 1717-től Claudius Florimund de Mercy, a lotaringiai származású francia katona lett, akit érdemeiért később grófi rangra emeltek. Új honfoglalásra és gyarmatok szervezésére egyaránt emlékeztető jelenetek zajlottak le itt a 18. század során: ezrek és tízezrek érkeztek, németek, magyarok, itáliaiak, szerbek, franciák, csehek, románok, spanyolok, akiket, mint Amerika meghódítóit, a korlátlan lehetőségek vonzottak: az adómentesség, az in-

gyen juttatott földek és a tiszta lappal indulás vágya. Hajókkal és társzekerekkel hosszú sorokban jöttek az ismeretlen tartományba, a sík és termékeny vidékre. A téglalap alakú Bánság – németül Banat – középpontjában félelmetes erődrendszert építettek ki, hogy a szultán seregei ide soha többé ne tehessék be a lábukat. Temesvár – németül Temeswar – várfalai között szabályos, kocka alakú utcasorok és terek, barokk házak, kaszárnyák, templomok épültek. Az osztrák kisvárosokra emlékeztető belváros közepén sárga dóm áll – a Joseph Fischer von Erlach által épített két torony meglehetősen zömök, de a barokk formák birkózása így is pompás. Az erődvárosban a karcsú, magasba törő tornyok könnyen bombák célpontjai lehettek volna.

Mercy, a zsoldosból lett kormányzó, akár egy jó gyarmatos, gyorsan és katonásan civilizálta a hegy és a folyók – a Duna, a Tisza és a Maros – által közrefogott vidéket. Lecsapolta a mocsarakat, gátak közé terelte a folyókat, szabályozta a földművelést és a kereskedelmet. Fejlesztette az ipart: az erőd mellett megalapította a Gyárvárost, malmok épültek, nagy- és kisiparosok dolgoztak és látták el termékeikkel a tartomány lakóit. A jól szervezett határváros, amely a Nyugat előretolt bástyája lett Közép-Európa peremén, felvirágzott. Népessége rendkívül kevert volt, de mindenki elfogadta a német nyelv és az osztrák kultúra vezető szerepét. Temesváron a német, magyar, szerb, román és más nyelvű közösségek a saját nyelvükön, saját szokásaik szerint igazgatták magukat. Nemzetiségi ellentétek alig voltak – a családok és a nemzetek szétválaszthatatlanul összekeveredtek. A temesváriakban kialakult a szolidaritás érzete, amit később a 20. század nemzeti és szocialista viharai sem tudtak teljesen elpusztítani. Talán 1989-ben is ezért álltak ki – sok politikus számára váratlanul, a történelem kiszámíthatatlanságát igazolva – egy magyar pap mellett.

Nem sokkal 1867 után, miután Ausztria kiegyezett Magyarországgal, és létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia, a Bánság megszűnt, területei ismét a Magyar Királyság vármegyéibe olvadtak. Temesvár – ahol ekkor már a német és a magyar nyelvű polgárság birkózott az uralkodó szerepért – a királyság egyik legfontosabb ipari centruma lett. Lerombolták az erődrendszert, helyére Bécs mintájára körutakat és sugárutakat építettek. A terjeszkedő belvárosban felhúzták a Lloyd-sort, élén a Lloyd-palotával, földszintjén a Café Wiennel, mellette a Weiss-, a Dauerbach-, a Merbl-, a Löffler-házakkal, fényűző éttermekkel, üzletekkel. A historizáló és szecessziós, Bécsset és Budapestet idéző, jómódról árulkodó paloták között emelkedett a színház, Ferdinand Fellner és Hermann Hellmer, a két bécsi építész alkotása. A rendkívül termékeny páros mintegy negyven színházat tervezett Európa-szerte, de a legtöbb közülük az egykori Monarchia területén áll. Ausztria–Magyarországot a hadseregen kívül a kultúra tartotta össze – az érintkezési formák és azok a művek, amelyek képesek voltak megszólítani és megérinteni a soknemzetiségű közönséget. Steiner Gábor, a bécsi Ronacher igazgatója, egy színházi dinasztia tagjaként Temesváron született – apja a Theater an der Wien igazgatója volt, fia, Max Steiner pedig háromszoros Oscar-díjas hollywoodi zeneszerző lett. Itt született a legalább három nyelven – németül, románul, magyarul – beszélő Ioan Holender is, aki majdnem két évtizedig igazgatta a bécsi Operát.

A bécsi világszínház sokszínű hagyományai megtermékenyítették a provinciát, és még évtizedekkel később, a román uralom idején is hatottak, de a provincia is hatott a köz-

pontra – és gondoskodott a tehetségek utánpótlásáról. A Monarchia összeomlott, utód-államai bezárkóztak, mégis szimbolikus, hogy mementói, hagyományaihoz híven, éppen a kisebb-nagyobb államok kisebb-nagyobb városaiban álló színházépületek lettek. A temesvári színházat később egy tűzvész után alaposan átalakították – belül népies-keleti-es freskók kerültek a historizáló képek helyére, kívül lecupaszították a neoreneszánsz homlokzatot. A komor és formátlan épület a jobb napokat látott, omladozó palotáktól közrefogva nem színházra, inkább bizáncias diadalívre emlékeztet, az „Opera Română” felirat pedig mintha nemcsak az operajátzsásra utalna, hanem a jól elvégzett román nemzetegyesítő munkára is.

A századfordulós fellendülésre emlékeztető bérpaloták közül néhány a Liget úton – németül Parkgasse – áll, amely a Gyárvárost köti össze a belvárossal. Mai neve Bulevardul 3 August 1919 – ezen a napon foglalta el a román hadsereg Temesvárt. Lakóinak háromnegyedét a német és magyar nyelvű polgárság alkotta – ha a nemzetiségi elvet követik a győztes hatalmak, a várost akár Ausztriához is csatolhatták volna.

Az, hogy a város Románia része lett, részben a véletlennek köszönhető. Az I. világháborút lezáró béketárgyalásokon, ahol a küldöttek alig tudtak valamit a vesztes Monarchia és a dél-magyarországi területek múltjáról és etnikai összetételéről – sőt mindez valószínűleg nem is érdekelte őket –, hosszan vitáztak az egykori *Banatus Temesiensis* sorsáról. Végül felosztották Szerbia (a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) és Románia között – a nagyobb részt Temesvárral a románok kapták. A szerb hadsereg kivonult, a román bevonult – a város történetében, ha jól számolom, harmadszor kezdődött új időszámítás, Románia pedig az Oszmán Birodalomnak kiszolgáltatott kis Duna-menti fejedelemségből, talán a maga számára is váratlanul, több százezer négyzetkilométeren elterülő, nagy országgá vált.

A diadal napjáról elnevezett utat a Béga-csatorna fölött szép szecessziós híd – a Liget úti híd, románul Podul Decebal, németül Parkgassenbrücke – köti össze a Bulevardul Revoluției din 1989-val. 1909-ben épült, a közepén látszik az évszám, a magyar „épült” szót viszont kivették mellőle. A cél ismét az új honfoglalás volt, ezúttal a román nemzet: a „nemzetépítés”, a sok nép összekeverése, a múlt nyomainak mielőbbi eltüntetése. A nagyra nőtt Románia keleti részéből a nyugatiba, a déliből az északiba telepítettek ezreket és tízezreket – nemcsak a nyugati, osztrák–magyar műveltségű és a déli-keleti, görög–török hatásokat magukon viselő területek lakosságának eltérő mentalitása ütközött Temesváron, hanem a Nyugat és a Kelet kultúrája is. A 20. században Bukarest éppúgy tudatos telepítést folytatott, mint kétszáz évvel korábban Bécs. Szívós munkával létrehozták Timișoarát, a román várost. Temesvár–Temeswar egy ideig asszimilálta az ideköltözőket. De egy idő után a mennyiség – a bevándorlók tízezrei – a minőséget is magához idomította. A nyugatias város lassan újra keleties vonásokat vett föl.

A színház egy mellékszárnyában a II. világháború után külön játszóhelyet alakítottak ki egy német és egy magyar színtársulatnak, néhány saroknyira német tannyelvű gimnázium működik. Mindez csupán látványos gesztusnak tűnik a többszázéves városban, ahol alig néhány ezer német és magyar őrzi nyelvét és hagyományait. A Nikolaus Lenau Lyzeum-ban az egyik emléktábla a névadóra, a közelben született osztrák költőre, a másik Ferenc

Józsefre és a régi magyar gimnáziumra, a harmadik Herta Müllerre emlékeztem, aki itt tanított egy ideig. A Nobel-díjas írónőben van valami a vidéki tanítóból, aki magától értetődő természetességgel képes a lét alapvető kérdéseivel foglalkozni. A központoktól távol élő ember tisztaságával szólal meg, mentesen zsargonoktól és irodalmi divatoktól. Elmond valamit a 20. század keleti németjeinek történetéből, ami még töredékességében is megrázó. A „svábok” és a „szászok” a Duna mentén és a Kárpátok hegyei között megőrizték kultúrájukat, nyelvüket, de a kapcsolatot jórészt elvesztették szülőföldjükkel. Afféle zárványban éltek, nemcsak térben, időben is: szavaik, házaik, bútoraik, szokásaik, ételeik egy régebbi német kultúra mementói voltak.

„Sieg oder Sibirien!”, győzelem vagy Szibéria – ez állt egy II. világháborús náci plakáton. A propagandamondat igaznak bizonyult: aki túlélte a háborút, és nem menekült el, évekre a Szovjetunióba került. A Savoyai Jenő hercegről elnevezett Waffen-SS-egységnek majdnem hetvenezer tagja volt – nagyjából ugyanennyien kerültek 1945 után a Gulágra. Minden 17 és 45 év közötti német nemzetiségű román állampolgárt deportáltak – köztük Müller édesanyját is. Aki öt évvel később visszajött, továbbra is idegennek minősült, nem tudott vagy nem akart alkalmazkodni a „szocialista Románia” realitásához, ahol a diktatúra kegyetlenségéhez a kisebbségi lét és a náccikkal való kollaborálás, az állandóan hangsúlyozott és manipulációs eszközként használt „kollektív bűnösség” bélyege is járult. Ceaușescu aztán rájött, hogy jó áron szabadulhat meg az amúgy is kényelmetlen kisebbségtől: „eladta” őket a Német Szövetségi Köztársaságnak. „Kopfgeldet”, fejpénzt kért a távozók után. Több százmillió márkát keresett ezzel, és több mint kétszázezer német anyanyelvű hagyta el Romániát – köztük 1987-ben Herta Müller.

Ártatlanság és bűnösség – az évszázados nyugati kategóriák mit sem értek a Gulágban éppúgy, mint a német koncentrációs táborokban; és ezeket a szavakat Ceaușescu szörnyállamában, ahol szinte bármi megtörténhetett, már nem is lehetett értelmezni. Müller világában nincs hit, remény, szeretet, csak a fogvatartottság realitása. Az örök éhezés. A kiszolgáltatottság mindenhatóan tűnik. Néhány pillanatra valóban úgy tűnt, hogy ez maga a földi pokol és véget ért a „történelem”.

De csak néhány pillanatra. Túl mindenén mégis él és folytatódik az élet. A zóna dermedt realitását csak a nyelvbe kapaszkodva érthetjük meg – például akkor, amikor az írónő egy Temesvár melletti német falu utolsó napjait írja le, mielőtt lakói az NSZK-ba emigrálnak. A történet, amely a 18. század elején olyan optimistán indult, így fejeződött be a 20. század végén. A társzekerekkel érkező honfoglalók így tértek vissza oda, ahonnan elindultak. A nyelv rögzítő ereje az utolsó mentsvár: a megnevezés, a történet elmondása talán támpont lehet, amelyre a következő generációk építhetnek, bárhol is élnek Németországban és szerte Közép-Európában.

Közép-Európában sokszor említik a német példát: ott, mondják, 1945 után őszintén szembenéztek a náciizmussal és a diktatúra örökségével, míg a régió többi országa eddig nem volt képes a múlt tisztázására. A német példa szemléletes, de valószínűleg nem jó a párhuzam. A németek totális vereséget szenvedtek, és a háború utáni rendezés alapfeltétele volt a felelősség feltétel nélküli elfogadása. Európa legnépesebb államában

az alapoktól építették fel az új közösségi identitást és azt a gondolkodásmódot, amely aztán meghatározta a szövetségi köztársaság mindennapjait – ez főleg 19. századi amerikai elveken alapult. Németország nyugati része nagyon gazdag és erős lett. Ugyanakkor erős önmérsékletet tanúsított, hogy ne riassza el szomszédait és a megszálló hatalmakat. Értékrendjéből közben szinte mindent kizárt, aminek bármilyen köze volt a nácizmushoz. Egyszerre volt ebben szegény, kényszer és a megértésből fakadó erős belső készítés. Az évtizedek során éppen ez a kérlelhetetlen elhatárolódás vált identitása fő formálójává.

A Németország és Oroszország közötti Európa sok kis nemzetállamát megszállta Oroszország. Itt nem volt szó a felelősség tisztázásáról. Nem volt szó totális vereségről – inkább az ügyeskedő nemzeti túlélési stratégiák kudarcairól. Egyáltalán nem volt szó büntudatról. Közép-Európa és a Balkán államai inkább elbódított áldozatnak tekintették magukat. Erőről sem volt szó. A kis, erőtlenségek inkább az ösztorozó nyomor szintjére degradáltak, és az amúgy is zavart, torz nemzeti identitásokra nem sokkal 1945 után ráhúzták a kommunizmust. A Nyugat számára a vasfüggöny mögé került országok egységesnek tűntek. A valóságtól mi sem állt távolabb: egyikük sem önként választotta a „kommunizmust” vagy „szocializmust”, és mindegyik vérmérsékletének, hagyományainak megfelelően próbálta az ideológia – az új, magát kizárólagosnak hirdető időszámítás – sokját feldolgozni. Rövid idő alatt óriási társadalmi változások zajlottak le – „fejlődésnek” mondták ezt, valójában elsatnyult és atomizálódott a közösség élete. Románia példája az egyik legszélsőségebb: kisebb-nagyobb kényurakból és diktátorokból egyik országban sem volt hiány, de Ceaușescu hatalmi módszerei mindegyiken túltettek.

A megkérdőjelezhetetlen realitás a diktatúra volt. A vegetálás, a túlélésre játszás. 1989 után folytatódott csak a történet – pontosan onnan, ahol röviddel a II. világháború után időlegesen véget ért. Semmi sem oldódott meg, minden – majdnem minden – a régi, nemzeti beidegződések szerint folytatódott. Készítést sem éreztek sokan az összetorlódott, zavaros vélekedéshalmazok tisztázására. Itt nem határolódtak el semmitől, sőt egyfajta, szinte büszkén vállalt kontinuitása van a kényszerpályáknak.

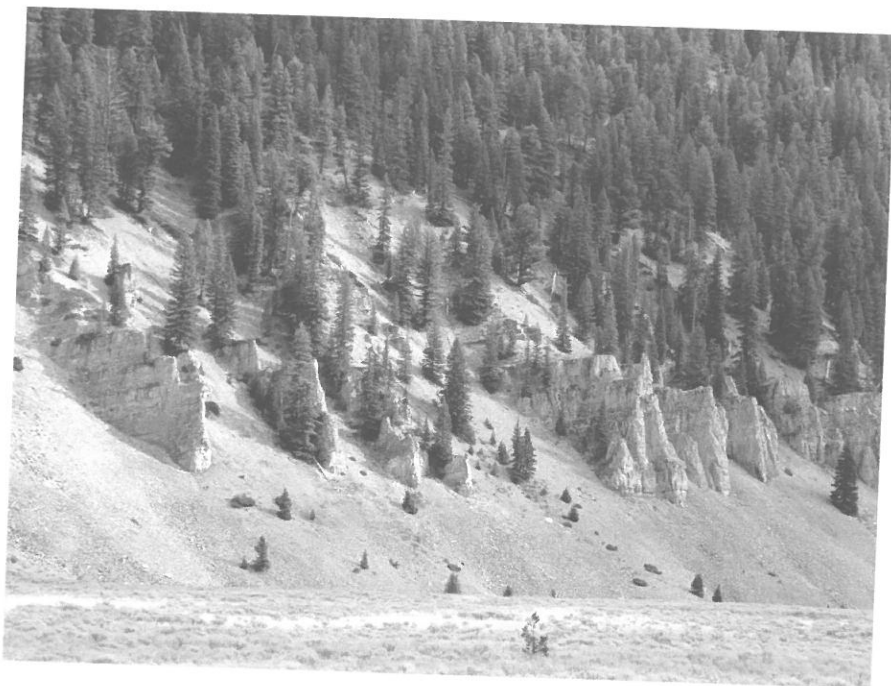
Sok szó esik persze Romániában is a „múlttal való szembenézésről” és a „társadalmi párbeszédéről”, de ez, hasonlóan a legtöbb közép-európai és balkáni országhoz, egyelőre ábránd. Herta Müllert kevesen olvassák a szülőföldjén. Egyelőre kevés a párhuzam a német és a többi közép-európai és balkáni nemzet történelemszemléletében. Még nem jött el a szembenézés ideje. Sőt úgy tűnik, kevesen vágnak igazán új időszámításra, gondolván: az eddigiek ismeretében mi a garancia, hogy az jobb lesz? Pihenni, kicsit élni, aztán emlékezni, és szembenézni a nem túl dicső tettekkel – mindehhez sok türelem és még több erő kell. Szabadnak lenni nehéz; a diktatúrában minden egyszerűbb, kiszámíthatóbb. A realitás a napi munka, a kenyérharc, a kishitűség, a napról napra élés. A szmogos, sűrű hajnalok.

A történelem nem ért véget. Nem volt igazuk a magabiztos ideológusoknak. De kegyetlen az ébredés. Kiszolgáltatottá és manipulálhatóvá változtatott alattvalók generációi nőttek föl, akik idegeikben magukban hordják a zsarnokság emlékét. Ceaușescu bukása óta több évtized telt el, de Temesvár, úgy tűnik, még mindig nem tért magához a történelmi megrázkódtatásokból.

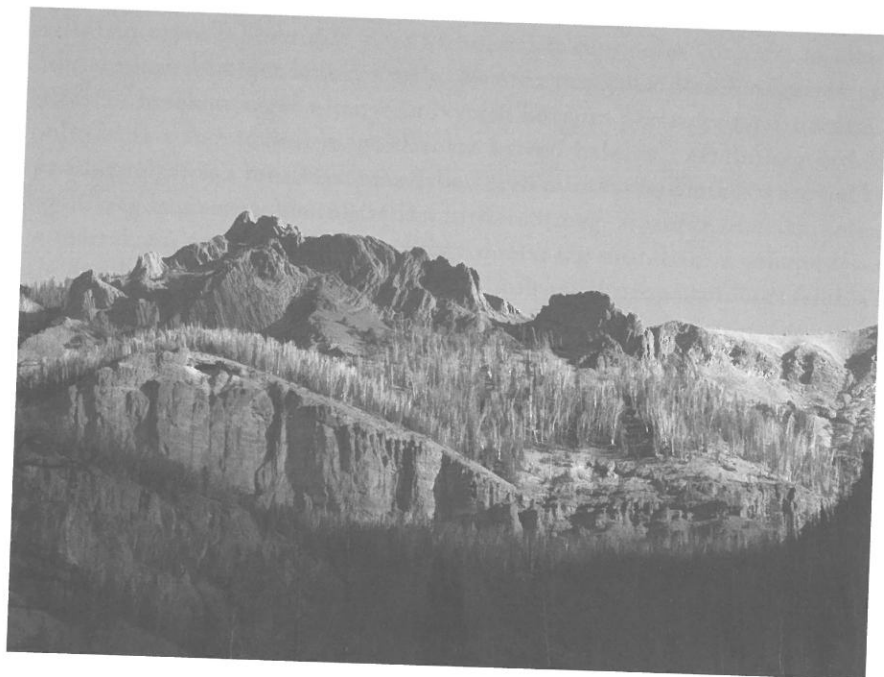
Most veszem észre, hogy milyen sok szót írtam idézőjellel. Talán azért van ez, mert mintha a szavak is vesztek volna itt a tartalmukból és a jelentésükből. A temesvári belváros terei például a hangzatos „egység”, „győzelem” és „szabadság” neveket viselik. A történelem e szólamai beteljesületlen vágyak kivételéseként tűnnek. Ahogy elnézem, még sokáig azok is maradnak.

A régi főpályaudvar (Detroit, Michigan)

Yellowstone, Montana

Yellowstone, Wyoming